

УДК 34(091)"17/18"

Серединський О.В.

Правове становище чорноморських адміралтейських поселенців у 1790-1861 рр.

На сучасному етапі розбудови Української незалежної держави триває інтерес наших співвітчизників до історичного минулого українського народу. Настав час об'єктивно розглянути факти історії України, насамперед ті, які все ще залишаються недостатньо вивченими. Особливо це стосується історії окремих груп населення, які проживали в різні часи на території нашої Батьківщини, зокрема, чорноморських адміралтейських поселенців.

Адміралтейські поселення в Російській імперії були розташовані в районах Балтійського (Охтенські) і Чорного морів. Це були особливі населені пункти, жителі яких поєднували працю в сільському господарстві з обслуговуванням підприємств Морського відомства.

Історія Чорноморських адміралтейських поселень практично не вивчена в історичній науці. Окремі відомості з даної теми є в наукових працях дореволюційних дослідників: П.Іванова, А.О.Скальковського і А.Шмідта та радянських вчених: І.О.Бакланової, І.О.Гуржія, О.Й.Дружиніної, В.О.Духнича, В.І.Тимофієнка та ін. [1].

Значна частина документів, що стосується даної проблеми, зберігається в Державному архіві Миколаївської області. Вони різні за своїм походженням і характером. Це канцелярське листування, скарги поселенців, відомості про кількість населення, господарство, повинності мешканців адміралтейських сіл та інші матеріали. В документах Державного архіву Херсонської області є відомості про землеволодіння в Чорноморських адміралтейських поселеннях. Цінні матеріали є в "Морських збірниках", в дореволюційних періодичних та статистичних виданнях.

У цій статті розглянемо докладніше правове становище чорноморських адміралтейських поселенців у 1790-1861 рр.

У кінці XVIII ст. до Російської імперії було приєднане північне узбережжя Чорного моря. Незважаючи на те, що південні райони України швидко заселялись, росли міста, розвивалися ремесла і торгівля, приплив робочої сили сюди був недостатнім. Особливо гостро відчувалась нестача робочих рук на підприємствах Чорноморського

адміралтейства. Для забезпечення потреб Морського відомства у 1790 р. йому були передані села, розташовані на березі Бузького лиману (Богоявленськ), у пониззі річки Інгулу (Калинівка і Воскресенськ), на чумацькому тракті Миколаїв – Херсон (Покровськ), на території сучасної Кіровоградської області (Богданівка і Знам'янка). У 1820 р. замість Богданівки і Знам'янки Чорноморському адміралтейству були передані села Березнегувате і Висунськ, які знаходились на відстані 80 верст від м.Миколаєва [2].

Заселення цих сіл почалось ще у 80-ті роки XVIII ст. У 1784-1786 рр. були заселені Знам'янка та Богданівка; згідно з "Высочайшим указом" від 2 липня 1789 р. – Богоявленськ, Калинівка, Воскресенськ, Покровськ, а у 1795 р. – Березнегувате і Висунськ [3].

Основну масу мешканців адміралтейських сіл складали примусово переселені із центральних губерній Росії і Лівобережної України різні категорії селян, вихідці із Правобережної України, які добровільно переселились, збігли поміщицькі кріпаки, сім'ї ремісників та заштатних церковнослужителів, солдати-інваліди, звільнені від служби матроси та ін.

Головним джерелом існування поселенців було заняття землеробством та тваринництвом. Залежачи від Морського відомства, жителі адміралтейських сіл повинні були виконувати різні роботи на його користь, ніяких податків спочатку вони не сплачували. Так, жителі с.Богоявленська змушені були за розпорядженням обер-штер-крігс-комісара і кавалера М.Л.Фалєєва один день на тиждень ходити на казенні роботи: орати, сіяти, боронувати, заготовляти сіно для волів, працювати в садах і на городах біля с.Богоявленська і міста Миколаєва. Адміралтейські поселенці також працювали на підприємствах Морського відомства теслярами, ковалями, чорноробами. Як свідчать документи, мешканці сіл Знам'янки і Богданівки у 1786-1793 рр. працювали на Знам'янському фаянсовому заводі, одержуючи за це платню, а незабаром, після його закриття, були переведені в Миколаїв для роботи на цегельному заводі [4].

Адміралтейські поселенці багато в чому нагадували державних селян, але, залежачи від Морського відомства, мали свою специфіку в управлінні, економічному та політичному житті.

Села, в яких мешкали поселенці, були підпорядковані Чорноморському адмірал-тейському управлінню, а також до 1798 р. – канцелярії будівництва м.Миколаєва. З документів періоду XIX

ст. бачимо, що ці населені пункти спочатку перебували в безпосередньому віданні Чорноморської виконавчої експедиції, а з 1825 р. – управління Чорноморських адміралтейських поселень, яке знаходилось у Миколаєві і складалось із управителя, письмоводителя та одного канцелярського чиновника. Кожне село утворювало окрему общину, яка мала безпосереднє місцеве управління. Морським відомством призначались в адміралтейські поселення доглядачі з офіцерів, котрі повинні були слідкувати за порядком, виконанням поселенцями повинностей і про будь-які порушення повідомляти командуванню флоту. Без його дозволу не приймалось жодне рішення, пов'язане з життям мешканців адміралтейських сіл. Кожна справа поселенців, яка вимагала затвердження вищого начальства, проходила через доглядача. Він не тільки зосереджував у своїх руках адміністративну і політичну владу над поселенцями, втручаючись в їхнє громадське життя, але в деякій мірі здійснював над ними суд і розправу.

Місьцеве управління складалось із сільського старости, писаря, помічника писаря, збирача податків, чотирьох гласних і одного десятського і мало назву "Зборная изба", котра, крім питань сільського управління, виконувала всі розпорядження офіцерів-доглядачів. Особи, які входили до складу "Зборной избы", обирались на три роки на зборах сільської общини, крім сільського писаря, якого призначали або наймали за угодою. Після 1845 р. "Зборная изба" стала іменуватись "сельской расправой" [5].

У 1794 р. богоявленські, воскресенські, калинівські, покровські, а з 1797 р. – знам'янські і богданівські поселенці, замість виконання робіт на користь Морського відомства, повинні були платити оброк по 4 крб. у рік із кожної душі чоловічої статі. Оброчні гроші, стягнені з поселенців, надходили до інтендантської експедиції Чорноморського адміралтейського правління двічі на рік – у січні і липні. На ці гроші для виконання адміралтейських робіт брали вільнонайманих, а поселенці залишались у селах і займалися, в основному, землеробством та тваринництвом [6]. Якщо вмирала людина чоловічої статі, але ще числилася за останньою ревізією як жива, то сім'я повинна була платити за неї оброчні гроші. В разі неможливості це зробити, сільська община повинна була взяти тягар на себе [7].

Мешканцями адміралтейських сіл для вільного пропуску в різні міста з метою заробітків, релігійних потреб давали спеціальні пропуски білети, причому "тільки надійним людям, котрі без сумніву можуть

повернутися до колишнього житло" [8]. За найменші провинності мешканці адміралтейських сіл підлягали тілесному покаранню [9].

Морському відомству було не вигідно, щоб на його підприємствах працювали вільнонаймані, а не адміралтейські поселенці, більш дешева робоча сила. Тому, згідно з "Высочайше утвержденным мнением Государственного Совета" від 3 лютого 1812 р., спочатку Охтенські, а потім Чорноморські адміралтейські поселенці були звільнені від плати оброчних грошей і призначені для робіт на підприємствах Морського відомства.

Кожне адміралтейське село, крім Богоявленська, було поділене на три рівні дільниці, мешканці яких направлялись на портові роботи в Миколаїв, Херсон та інші міста. Поселенці кожної дільниці мали працювати 3 місяці і змінюватися по черзі. Дільниці затверджувались загальною мирською ухвалою за зрівняльним правилом. Наприклад, працездатні мешканці чоловічої статі с.Калинівки були у 1812 р. поділені між трьома дільницями і направлені на адміралтейські роботи в Миколаївський порт (у першій дільниці було 88 чоловік, у другій і третій – по 89 чоловік). Якщо поселенці хворіли і не могли працювати, то змушені були відробити ці дні в інший час. Богоявленські поселенці були направлені працювати на суконну фабрику, яка знаходилась в їхньому селі. Мешканці адміралтейських сіл, які використовувались на портових роботах, повинні були харчуватись за свій рахунок. Якщо ж вони не мали свого провіанту, то з їх заробітку вираховували вартість харчування [10].

Наказами Головного командира Чорноморського флоту і портів адмірала О.С.Грейга від 10 липня 1825 р. і 9 грудня 1826 р. на підставі вищевказаного документу від 3 лютого 1812 р., а також "Высочайше утвержденного журнала Комитета гг. Министров" від 30 січня 1823 р. і "Мнения Государственного Совета" від 13 лютого 1823 р. із сіл Богоявленська, Воскресенська, Калинівки і Покровська працездатних чоловіків від 12 до 60 років направляли на адміралтейські роботи на суконну і парусну фабрики, які існували в Богоявленську. Після закриття цих фабрик у 1835 р. поселенців перевели працювати на інші підприємства Морського відомства. Мешканці двох адміралтейських сіл – Березнегуватого і Висунська у віці від 15 до 60 років працювали на Херсонському канатному заводі, в Миколаївському і Херсонському портах та ін. До робіт поселенці залучались таким чином: "В кожному адміралтейському селищі працездатних поселенців розділити на три групи, одна поступала на

роботу, а дві, що залишалися в селищі, займались обробіткою їхніх орних полів, приготуванням всього необхідного для власного їх утримання". Робота була поставлена так, що кожна група змушена була відробити на підприємствах Морського відомства 12 місяців протягом трьох років [11].

Виконували поселенці, в основному, рядові роботи, тобто працювали чорноробами, змінюючись по черзі. Платили їм за цю тяжку працю при портах, згідно з "Высочайше утвержденным положением" від 3 лютого 1812 р., по 9 крб. за місяць. З 1854 р., в зв'язку з заміною паперових грошей на срібло, вони стали одержувати по 2 крб. 70 коп. за місяць. На Богоявленських казенних фабриках заробляли ще менше, тоді як директор цих фабрик мав платню 2 тис. крб. на рік. Гроші на оплату праці поселенців відпускались із Головного казначейства Чорноморського інтендантства [12].

Від робіт на користь адміралтейства були звільнені жінки, а також, згідно з "Высочайше утвержденными докладами" від 7 серпня 1797 р. і 17 квітня 1808 р. та наказів Головного командира Чорноморського флоту і портів від 16 серпня 1810 р., 12 березня та 18 жовтня 1828 р., церковні та сільські старости з сім'ями і писарі з сім'ями. Коли врахувати, що старостами звичайно обирались найбільш заможні поселенці, то стане зрозумілим, що головний тягар повинностей лягав на бідняцько-середняцькі маси адміралтейських сіл. Нездатних виконувати адміралтейські роботи через каліцтва або хвороби направляли на легкі роботи. За найменші провинності карали фізично, штрафували. Переходити адміралтейським поселенцям до 60 років у купецький або інший стан, згідно з "Высочайше утвержденным журналом Комитета гг. Министров" від 30 січня 1823 р., було заборонено [13].

Хоч за працю на підприємствах Морського відомства поселенці були звільнені від податків, земських грошових та натуральних повинностей, рекрутчини і від постійного квартирування військ, вони повинні були займатись улаштуванням поштових доріг, перевозити державні вантажі, давати підводи чиновникам. Щорічно з них стягували до 10 тис. крб., які йшли на оплату сільського апарату та різні потреби села. Деяку частину грошей на сільське самоуправління давали збори з ярмарків, які проводилися в селах, та торгівлі. Збиранням і розподілом грошей відала община. Нелегко було поселенцям утримувати запасні магазини, куди вони були змушені зсипати зерно. Мешканці адміралтейських сіл справедливо розцінювали це як одну з казенних повинностей,

тому що вони цим зерном не розпоряджались і їм навіть у неврожайні роки було важко вирвати позичку із запасних магазинів [14].

Життя поселенців проходило за суворими регламентаціями з боку Чорноморського адміралтейства, яке сприймало їх як своїх кріпаків, і навіть шлюби улаштовувало за своїм розсудом. Наприклад, поселенки не мали права виходити заміж за кріпосних, які належали поміщикам. Поділ господарства дозволявся тільки батькові з синами, які вже мали свої сім'ї, або брату з братом. Неодруженим синам це робити не дозволялось. В карних і цивільних справах поселенці були підпорядковані судовим установам Морського відомства, причому розгляд цивільних судових справ знаходився в компетенції доглядачів та сільських старост. Якщо хтось із поселенців захотів би побудувати собі будинок, він змушений був звернутись спочатку до сільського старости, який інформував про це офіцера-доглядача. Остаточне це питання вирішував управитель Чорноморськими адміралтейськими поселеннями. Мешканці адміралтейських сіл мали будуватись тільки на планових місцях і за планом (будинки повинні бути одного розміру – в довжину 30, а в ширину 15 сажнів), а не так, як кому забагнеться. За невиконання цього розпорядження (воно було надіслане доглядачам і сільським старостам у 1818 р. для керівництва) поселенцям загрожувало суворе покарання. Місце для будівництва будинку давалось тільки тим, хто мав свою сім'ю і не жив з батьками. Після досягнення 60-річного віку мешканці адміралтейських сіл звільнялись від всяких робіт на користь Морського відомства, їм дозволялось виходити із своєї общини. Такі поселенці передавали права на поземельні ділянки і будинки, які їм належали, своїм нащадкам або іншим поселенцям, але не стороннім особам, бо вся земля поселенців розглядалась як власність адміралтейства, що тільки знаходилась у тимчасовому користуванні мешканців адміралтейських сіл [15].

Тяжке соціально-економічне становище більшості поселенців призводило до того, що чимало їх тікало із сіл і підприємств, де вони працювали. Так, тільки по с.Воскресенську у 1795 р. значились в іменному списку 132 чоловіки, які самовільно, деякі з сім'ями, відлучались у різні місця мешкання. Втікачів ловили і під охороною відправляли на колишнє місце проживання. У 1821 р. для риття каналів на дорогах із села Калинівки з'явилося замість 49 чоловік тільки 22, а богоявленські поселенці, які прибули на роботи, через декілька днів самовільно

повернулись додому. Були навіть випадки, коли через тривалу відсутність деяких поселенців на роботі зупинялось виробництво на суконній фабриці в с.Богоявленську [16].

І все ж регламентації в адміралтейських поселеннях були не такі суворі, як у військових, де офіцери не дозволяли навіть розпоряджатись поселенцям власним майном, тоді як мешканці адміралтейських сіл у вільний від виконання обов'язкових робіт час мали можливість займатись торгівлею, ремеслом, чумацьким промислом, перевезенням вантажів і т.п. До того ж поселенці мали так званій "мирський капітал", котрий утворився із суми, щорічно асигнованої за винний відкуп, згідно з "Высочайше утвержденным мнением Государственного Совета" від 12 серпня 1818 р., а також за рахунок добровільного пожертвування мешканцями адміралтейських сіл в різний час на громадські потреби і продажу із запасних магазинів Богоявленська, Воскресенська і Калинівки хліба у 1855 р., під час Кримської війни. На початку 1860 р. загальна сума "мирського капіталу" склала 110513 крб. 61 3/4 коп. сріблом, який знаходився в Одеській конторі Державного комерційного банку (в цю суму не входили нагромаджені проценти). Із "мирського капіталу", за необхідністю, з дозволу Головного командира Чорноморського флоту і портів робились витрати на покупку поселенцям в неврожайні роки хліба та зерна для посіву (наприклад, у 1833-1834 та 1848-1849 рр.) та за особливим представленням, з дозволу ради адміралтейств, на улаштування в поселеннях різних громадських закладів. Ці витрати компенсувались за рахунок частини грошей, які заробили поселенці на адміралтейських роботах [17].

Об'єктивні закони розвитку країни, розклад феодально-кріпосного ладу, бурхливий розвиток капіталізму в Україні в першій половині XIX ст. поставили царизм перед необхідністю заміни примусової праці адміралтейських поселенців вільнонайманою. 14 липня 1861 р. "Высочайше утвержденным мнением Государственного Совета" було скасовано залежність чорноморських адміралтейських поселенців від Морського відомства. Їм було надане право записуватись в міські або сільські стани на підставі загальних законів, колишні поселенці повинні були платити казні і земству податки та відбувати повинності. Самі ж адміралтейські поселення були перетворені в пригороди і підпорядкувались Миколаївському військовому губернатору. Ті із колишніх адміралтейських поселенців, які захотіли приписатись в пригороди купцями, міщанами,

ремісниками, підлягали з судових справ відомству Миколаївського міського магістрату. Для завідування господарськими, громадськими та сирітськими справами в пригородах були засновані Богоявленсько-Покровська, Воскресенсько-Калинівська, Березнегуватсько-Висунська думи. До складу кожної входили приміський голова, два гласні та секретар. Громадські прибутки колишніх чорноморських поселенців передавались для завідування цим думам з правом витрати їх, як і інші громадські міські суми. "Мирський капітал" поселенців розподілявся між пригородами Головним командиром Миколаївського порту, з затвердженням ради адміралтейств. Документи свідчать, що у 1869 р. цей капітал з дозволу Головного командира Миколаївського порту був перерахований по Миколаївському видатковому відділенню в депозит Миколаївського військового губернатора.

Земля, яка належала адміралтейським селам, була залишена за пригородами. Ділянки, зайняті під будинки, подвір'я, городи, сади поселенців були передані їм в повну власність з правом передачі і відчуження стороннім особам. Польові землі, які знаходились в общинному володінні поселенців, були залишені за ними при тому самому порядку володіння, але, якщо з часом приміські обивателі захотіли б розділити ці землі між собою на ділянки, то це їм не заборонялось [18].

Таким чином, на прикладі адміралтейських поселенців яскраво виступає одна із характерних особливостей феодального ладу: держава була не в змозі забезпечити підприємства Морського відомства постійним контингентом робочої сили без примусової приписки до них селян. Ось чому у 1790 р. вищезазначені села були передані Чорноморському адміралтейству. Суворий військово-феодальний режим, який підтримувався командуванням Чорноморського флоту в адміралтейських поселеннях, не міг зупинити проникнення в ці села капіталістичних відносин. Незважаючи на своєрідність життя мешканців цих населених пунктів і гальмуючу роль військово-феодальних регламентацій, вони не залишились осторонь від загальноісторичних процесів, характерних для Росії і України першої половини XIX ст. Як і кріпосне право, так і залежність адміралтейських поселенців від Морського відомства була ліквідована в силу об'єктивно діючих економічних законів. Примусова праця на підприємствах була замінена вільнонайманою.

Література

1. Иванов П. Переселение заштатных церковников в Новороссию при Екатерине II // Киевская старина. – К., 1891. – Т. XXXIII. – № 5. – С. 288-297; Опыт статистического описания Новороссийского края. Сочинения Скальковского А. – Часть 1. География, этнография и народонаселение Новороссийского края. – Одесса, 1850. – С. 335; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния / Составил генерального штаба подполковник А.Шмидт: В двух частях. – СПб., 1863; Бакланова И.А. Рабочие судостроители России в XIX веке. – М.:Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – С. 16-18, 57; Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – К.: Держвидав, 1958. – С. 26; Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма (1825-1860 гг.). – М., 1981. – С. 20-21, 150-152, 156; Духнич В.О. Становище адміралтейських поселенців // Наук. записки Станіславського педінституту. – К., 1957. – Вип. 2. – С. 53-67; Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – К., 1984. – С. 147.
2. Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО), ф. 246, оп. 2, спр. 1, арк. 2; спр. 29, арк. 2; Духнич В.О. Вказ. праця. – С. 55; Шмидт А. Вказ. праця. – Ч. 2. – С. 368.
3. Ibid., оп. 2, спр. 29, арк. 2; Об увольнении из Морского ведомства Черноморских адмиралтейских селений // Морской сборник. – СПб., 1860. – Т. XLVI. – № 4. – С. 497, 500.
4. ДАМО, ф. 243, оп. 1, спр. 74, арк. 244; спр. 74, арк. 269; спр. 89, арк. 99; спр. 90, арк. 308; спр. 95, арк. 12, 18, 32, 40-41, 43; Иванов П. Вказ. праця. – С. 294.
5. Ibid., спр. 75, арк. 2; спр. 102, арк. 1; спр. 136, арк. 8, 18; ф. 246, оп. 2, спр. 1, арк. 6; спр. 35, арк. 2-28; спр. 36, арк. 20-21; спр. 64, арк. 1; Об увольнении из Морского ведомства Черноморских адмиралтейских селений. – С. 512; Духнич В.О. Вказ. праця. – С. 65-66.
6. ДАМО, ф. 243, оп. 1, спр. 136, арк. 90-91; Иванов П. Вказ. праця. – С. 294-295.
7. Ibid., арк. 49-50.
8. Ibid., арк. 8, 33-34, 63-64, 90-91.
9. Ibid., арк. 87-88.
10. Ibid., ф. 246, оп. 2, спр. 16, арк. 4-7, 18, 23-24, 31-47, 50-53, 55-59.
11. Ibid., спр. 1, арк. 11-12, спр. 29, арк. 3, спр. 41, арк. 25-28; Об увольнении из Морского ведомства Черноморских адмиралтейских селений. – С. 498, 512.
12. ДАМО, ф. 242, оп. 1, спр. 4, арк. 17; ф. 246, оп. 2, спр. 29, арк. 15-16, 24; Бакланова И.А. Вказ. праця. – С. 17.
13. ДАМО, ф. 246, оп. 3, спр. 1, арк. 35-36, 176-177; оп. 2, спр. 29, арк. 21; Об увольнении из Морского ведомства Черноморских адмиралтейских селений. – С. 513.
14. ДАМО, ф. 243, оп. 1, спр. 101, арк. 8; спр. 136, арк. 46-47, 50-51; ф. 246, оп. 1, спр. 9, арк. 12-13, 64; Об увольнении из Морского ведомства Черноморских адмиралтейских селений. – С. 517; Шмидт А. Вказ. праця. – Ч. 2. – С. 369; Духнич В.О. Вказ. праця. – С. 64.
15. ДАМО, ф. 246, оп. 2, спр. 74, арк. 1-3; спр. 86, арк. 1; Современное обозрение. Корреспонденция из портов // Морской сборник. – СПб., 1863. – Т. LXVIII. – № 9. – С. 38; Охтенский пригород. Часть неофициальная // Морской сборник. – СПб., 1861. – Т. LIII. – № 5. – С. 210, 222; Иванов П. Вказ. праця. – С. 295.
16. ДАМО, ф. 243, оп. 1, спр. 102, арк. 237-239; ф. 246, оп. 1, спр. 9, арк. 61; Дружинина Е.И. Вказ. праця. – С.151.
17. Об увольнении из Морского ведомства Черноморских адмиралтейских селений. – С. 517-521; Духнич В.О. Вказ. праця. – С. 65.
18. ДАМО, ф. 255, оп. 1, спр. 1, арк. 70; Полное собрание законов Российской империи. – Собрание второе. – Т. XXXVI. – Отделение второе. – СПб., 1863. – № 37245. – С. 169-170.